

LA MEMÒRIA DELS DIBUIXANTS ELS DIBUIXANTS CATALANS I L'ÉPOCA DE LA REPÚBLICA, GUERRA CIVIL, POSTGUERRA I EXILI.

Per Jordi Artigas i Candela

Dibuixant. Escriptor i historiador de cinema. De la Societat Catalana de Comunicació de l'Institut d'Estudis Catalans.

La comunicació que ara presento en aquest Col·loqui porta el mateix títol que el projecte que vaig presentar el mes de maig al Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya. El projecte està destinat a reivindicar la memòria dels dibuixants catalans durant aquell convuls període de la nostra història que conté cinc propostes concretes i que al final detallaré. Potser aquest primer pas donarà l'empenta necessària per a dur-les endavant.

Ara, però, es tracta de fer una mica d'història d'aquesta Comunicació i Projecte, en concret del primer que avui faig públic. Alternant el meu treball de dibuixant amb l'interès per la història tant del dibuix com del cinema, el precedent més llunyà tingué lloc entre 1979 i 1983 aproximadament amb una llarga tanda d'entrevistes personals amb dibuixants per a elaborar una història del cinema d'animació a Catalunya.

Posteriorment en base a entrevistes i investigació vaig anar publicant articles a nombroses revistes, les més destacades han estat "Primeras Noticias" (1988-1991), "La Il·lustració" (1995-1998), i actualment "El Còmic de la Premsa comarcal" on col·laboro des de 2004.

Les Caricatures de Franco

Però el meu interès sobre aquest tema particular dels dibuixants represaliats per Franco i el seu règim va néixer en els anys previs a 1995, data de la publicació d'aquesta obra per la que s'interessà Josep Maria Espinàs director de les Edicions La Campana.

L'obra reproduïa 162 caricatures del dictador publicades a diversos països, un tema fins llavors inèdit i que ningú s'havia preocupat d'investigar, el material abarcava els anys de 1936 a 1995. L'obra contenia també un llistat de biografies de cada un dels dibuixants, però algunes d'aquestes notes biogràfiques, sobretot les dels catalans i espanyols de la generació de la República i la guerra civil, les vaig haver de deixar en blanc doncs les dades eren tant escasses i incompletes que no pagava la pena posar-hi dues dades.

Alguns articles i textos sobre aquests dibuixants de reconeguts especialistes en el tema, acabaven la nota dient "s'exilià o se'n anà a l'Argentina o a Mèxic i se li va perdre la pista". Que trist!, vaig pensar, passats tants anys i ningú havia mogut un dit per investigar que havia passat amb aquest o aquell altre dibuixant que el 1939 havia hagut d'iniciar el camí de l'exili; potser per a no tornar mai més a la seva terra. O si es va quedar per patir els rigors de la dictadura, que era pitjor?.

I llavors en el 1998 vaig tenir la idea d'intentar buscar l'agulla en un paller: vaig decidir escriure una carta que varen publicar un parell o tres diaris de Barcelona demanant si tal o qual dibuixant tenia encara uns parents a Catalunya després de tants anys.

Amb gran alegria i sorpresa vaig rebre 3 o 4 contestacions, la primera era de la germana del dibuixant **Josep Alloza** que havia mort a Veneçuela, que per això constitueix per ami la figura central d'aquesta investigació. També contactà enviant-me un magnífic dibuix, un cosí de **Ramiro Mondragón del Río**, que s'exilià i morí a França. Posteriorment l'historiador de Madrid Benito Bermejo, que llavors encara estava investigant per al seu magnífic llibre sobre el fotògraf Frederic Boix internat a Mauthausen-, m'indicà l'adreça de la vídua de **Josep Cabrero Arnal** que havia estat també en aquell terrible camp i que morí exiliat a França.

A aquest rosari de contactes s'afegien també les dades d'exiliats a França com les de Josep Escoda que havia conegut a **Cabrero Arnal** i que inclús m'envià un àlbum del famós "Pif le chien". I també l'ajut de l'Amical de Mauthausen de Barcelona.

També per aquella època vaig conèixer a Gabriel Gómez Plana, fill del dibuixant **Helios Gómez**, una de les poques figures reivindicades gràcies a la tasca de la Fundació Helios Gómez que ell mateix va fundar. A través d'ell vaig poder conèixer a **Lluís Perotes**, llavors un dels pocs supervivents de l'època de la República i activista del SDP-Sindicat de Dibuixants Professionals, el més important d'aquella època.

Però hi havien encara tants buits a les biografies de tants dibuixants!. Es ben cert que tal com es pot comprovar a la bibliografia adjunta, hi han hagut alguns cassos, més aviat pocs, de dibuixants que d'una manera o altra han estat redescoberts i reconeguts després d'un llarg silenci que no acabà en l'amnèsica transició. És el cas d'**Helios Gómez** amb la fundació a ell dedicada. Per altra part la fructífera longevitat del cartellista **Carles Fontseré**, mort recentment, va tenir temps de reivindicar la seva obra i època sobretot a través de les seves "Memòries", les millors i més completes dels dibuixants d'aquella generació. Cal recordar també el catàleg i l'exposició a Madrid i Barcelona que organitzà el Ministerio de Cultura amb motiu del centenari del naixement del mestre de caricaturistes **Lluís Bagarí**.

Igualment el cas de **Josep Bartolí** a qui Jaume Cañameras li dedicà un llibre, i del qui enguany s'ha reeditat la seva obra "Campos de concentración (1939-194□)". **Lola Anglada** potser l'única dona dibuixanta coneguda que en vida donà el seu llegat artístic a la Diputació de Barcelona. Així com la que també feren a l'Ajuntament de Granollers els fills de **Josep Escobar** el creador de "Carpanta".

O les monografies i exposicions que diferents institucions dedicaren a **Andreu Dameson** a La Garriga, i de **David Santsalvador** a la Biblioteca de Catalunya. I els cassos d'**Avel·lí Artís "Tísner"** i de **Pere Calders "Kalders"** suficientment coneguts perquè s'incorporaren relativament aviat a Catalunya des dels seus respectius exilis.

Malgrat que com veiem hi han algunes excepcions en el reconeixement d'alguns dibuixants, la majoria han restat en un injust oblit i son pràcticament desconeguts en el seu propi país. Aquí es tracta per tant de reivindicar-los, treure'ls de la foscor i donar-los un reconeixement si més no moral, malgrat que per diverses raons entre elles les cronològiques aquest arriba massa tard. La meva expectativa és que potser amb la participació en aquest Col·loqui aconseguixi els nous contactes i pistes per a poder acabar de reconstruir el camí d'aquesta diàspora.

Delimitar el tema

He hagut d'acotar el tema que d'altra manera seria inabastable. Es tracta de dibuixants de les generacions d'aquells nascuts entre els anys 1880-90 i els primers quinze anys del segle XX, amb alguna excepció per una i altra banda d'edat.

Han de ser dibuixants catalans, aplicant la frase de que "català és tot aquell qui viu i treballa a Catalunya", per tant catalans de naixença, d'altres terres de la península, i també aquells que al final de la guerra, sobretot a partir de 1937-1938 tornaren a Catalunya com és el cas del mestre **Lluís Bagarí**, o que s'establiren aquí per oportunitats de feina o preveient la retirada republicana com **Francisco Rivero Gil** o **Luis García Gallo "Coq"**.

Dibuixants de totes les diferents branques artístiques del dibuix sense discriminació com ara dibuixants d'histories, caricatura, humor gràfic o de premsa, il·lustradors, cartellistes, grafistes, dibuixants publicitaris, dibuixants de cinema d'animació (dibuix animat i altres tècniques); encara que també dibuixants d'estampats tèxtils, cartògrafs, de rètols, etc. Barcelona que ha estat sempre la capital editorial de l'Estat espanyol donava feina a aquestes especialitats tant diferents, atraient amés a artistes de fora. En quant a la premsa de l'època republicana Josep Benet a la seva obra "Catalunya sota el règim franquista" dona com a càlcul fidedigne la xifra d'unes 1.200 publicacions periòdiques editades en llengua catalana, l'any 1936. Això sense comptar la també l'abundant premsa periòdica en castellà de l'època.

Dibuixants que per la seva ideologia d'esquerres i activisme accelerat sobretot a partir del 1936 en departaments de la Generalitat republicana, partits, sindicats, organitzacions obreres, i premsa es destacaren i que per aquest motiu foren represaliats pels ocupants franquistes amb acarnissament i constància a partir de 1939.

Hi hagueren dibuixants franquistes o "nacionales"?, naturalment que sí, com a tot arreu Catalunya comptà també amb una minoria de dibuixants partidaris del cop d'Estat. Quasi tots ells estigueren refugiats al Sant Sebastià franquista, i d'altres foren com els camaleons que canviaren de color al final de la guerra. Alguns d'ells tal com està documentat, foren espies, delators, denunciadors i perseguidors dels seus antics companys i amics. Però aquest no és el lloc per parlar-ne amb detall.

Però cal dir que no tots els dibuixants partidaris de la democràcia i la República van poder o voler exiliar-se. N'hi van haver que s'hi van quedar patint d'una o altra manera la revenja: la condemna a mort, la presó, la fam, les llistes negres, les multes, la privació, el "ninguneo", quin càstig podia ser pitjor que el no poder obtenir treball per els seus antecedents?. Alguns hagueren de canviar d'ofici, d'altres s'inventaren un pseudònim per a signar en aquest cas obres escrites, com **Jaume Passarell** (Badalona, 1890-1975) que ho feu com "Salvador Bori" i **Melcior Niubó "Niu"** (La Fuliola, Lleida 1912) que es veié obligat a utilitzar el d' "Òscar Daniel".

En el cas de **Romà Bonet i Sintès "Bon"** (Barcelona, 1886-1967) el famós caricaturista fou donat de baixa com a soci del R. Cercle Artístic, expulsions que per altra part deuriem ser el pa de cada dia en tota classe d'associacions, quan precisament no li sobraria el treball. La seva filla Dolors ha investigat l'obra del seu pare i li ha dedicat una pàgina web que trobareu després de la bibliografia. D'altres com **Josep Escobar**

fou depurat com a funcionari de Correus i condemnat a sis anys de presó dels que en complí un any i vuit mesos acusat del “crim” d’haver dibuixat unes magnífiques caricatures de Franco a “L’Esquella de la Torratxa”. Un dels dibuixants més veterans **Josep Altimira “Oxymel”** (Barcelona, 1880-1942) sobrevisqué com va poder treballant als estudis “Dibujos Animados Chamartín” de Barcelona, encara que no he pogut esbrinar altres peripècies que deuria patir segurament.

Helios Gómez (Sevilla, 1905-Barcelona, 1956) del que ja he parlat al citar la Fundació creada pel seu fill Gabriel, fou un dels fundadors del SPD, d’intensa activitat política, obligat al camí de l’exili estigué a França i després a Alger (camp de Bou Saâda), al retornar a Catalunya el 1945 fou empresonat a la Model de la que sortí per a retornar entre 1948 i 1954, debilitat i malalt morí en plena maduresa als 51 anys el 1956, aquell any també moriria a l’exili el darrer president de la República espanyola Juan Negrín.

La coneixença d’alguns dibuixants

Al llarg de les meves entrevistes i converses he tingut encara la sort d’haver pogut conèixer alguns pocs d’aquests dibuixants. **Josep Escobar i Saliente** (Barcelona, 1908-1994), la gran figura del còmic i pioner del cinema d’animació. **Luis García Gallo “Coq”** (Toro, Castella i Lleó, 1907-Barcelona, 2001), estigué en els camps de refugiats de Mont-Louis i Argelers. Feu tota la seva carrera professional a França on popularitzà les seves amables historietes, passà els seus darrers anys a Barcelona dedicat a l’egiptologia.

Tinc un especial record de **Lluís Perotes i Roig** (Pont de Suert, Lleida, 1917), que participà en la guerra civil en el front d’Aragó (Tardienta, 1938), activíssim en el SDP - Sindicat de Dibuixants Professionals, el principal sindicat de l’època. **Juan García Irazo** (Muniesa, Terol, 1918- ¿), el creador de la historieta “El Cachorro”, sent de la “quinta” o lleva del biberó estigué en dos fronts de la guerra civil i al ser fet presoner pels franquistes fou condemnat fins a 1940 a treballs forçats en la frontera amb el Marroc francès.

I a **Enric Ferran de los Reyes “Dibán”** (Villa Libertad, Entre Ríos, Argentina, 1911 - Barcelona, 1986), metge, funcionari de la Generalitat republicana i gran il·lustrador en films d’animació, s’exilià a França i estigué en el camp d’Argelers. **Guillem Fresquet** (Barcelona, 1914- ¿) el conegut aquarellista i pioner del dibuix animat que recordava especialment la “incautació” del seu habitatge al final de la guerra. **Frederic Sevillano i Doblanc** (Barcelona, 1902 - ¿), també magnífic il·lustrador i animador als estudis “Chamartín”, que fou soldat republicà en diversos fronts, exiliat a França (Argelers), al retornar fou condemnat a mort però anul·lada aquesta pena passà nou mesos a la presó, d’ell recordo tot un àlbum de fotos ple d’anècdotes.

Les coneixences de dibuixants han estat menys de les que hagués desitjat, però el seu record i el seu testimoni son ben segur inesborrables.

Cada dibuixant una història

Cada un dels dibuixants que abans he citat i dels altres dels que ara parlaré, tant dels que varen emprendre el camí de l'exili com dels que varen restar a Catalunya, constitueixen unes històries i uns drames particulars, però, tots ells tenien el denominador comú de les penalitats més extremes que es produeixen en el que ara anomenem una "catàstrofe humanitària" com fou la guerra civil espanyola.

Unes històries íntimes que afectaven a tot un poble, per això no comprenc de cap manera aquests textos pretesament "neutrals" que de vegades despatxen l'exili amb una frase tant lleugera o frívola com: "el 1939 marxà a França", com si en aquell moment el dibuixant "X" se'n anés simplement de vacances a París. Però es tracta d'un llenguatge semblant als que en lloc de parlar de dictadura diuen "el règim anterior", o en lloc de botxí "anterior cap d'Estat", volent amagar l'ou d'un passat vergonyós amb paraules versallesques dignes de millor causa.

De la pena capital a la presó

No tinc constància de que cap dibuixant català acomplís la sentència a mort, (al "Camp de la Bota" barceloní es varen arribar a afusellar unes 1.700 persones entre 1939 i els anys '50). Això no vol dir que no succeís, ho ignoro. Els magnífics cartells publicats per la Generalitat republicana, per sindicats, per associacions, molts d'ells realitzats per membres del SDP, així com les caricatures i dibuixos humorístics de premsa que il·lustraven les nombrosíssimes publicacions de l'època, serviren per a iniciar la tasca repressora dels ocupants franquistes.

Ja he citat el motiu principal que dugué a que **Escobar** fos depurat i portat a la presó. Segons el testimoni personal de **Lluís Perotes** en **Josep Alumà** signà un cartell amb el lema "Visca l'Exèrcit Popular!" que reproduí "La Vanguardia" el 27-2-1937 i que fou el motiu de que fos processat i condemnat a mort, pena després commutada per uns quants anys a la presó. El citat **Frederic Sevillano** em va testimoniar com fou condemnat a mort i en aquell moment un nebot militar el va salvar d'anar a parar al "Camp de la Bota". En canvi va haver d'estar nou mesos a la Model.

Molts d'aquest dibuixants nodriren les diferents lleves de soldats per als fronts de guerra. Però hi hagueren dos cassos coneguts, en els que perderen la vida en plena joventut. **Jaume Bagarí** també dibuixant com el seu pare morí al front d'Aragó el juliol de 1937. I **David Santsalvador** nascut el 1909 morí a la batalla de l'Ebre el 1938.

Del camp de concentració a l'exili

Camí de l'exili molts dels nostres dibuixants foren "acollits" en camps de refugiats com els d'Argelers, Mont-Louis i d'altres. Diversos d'entre ells, però, van anar a parar per fatalitats del destí als terribles camps d'extermini nazis, foren els cassos de **Josep Bartolí i Guiu** (Barcelona, 1910-Nova York, 1995) que estigué a diversos camps com els de Bram, Dachau, etc., un bon testimoni son les il·lustracions que feu per a l'obra « Campos de concentración » (v. bibliografia), l'exili el portà amés a Mèxic i els EUA i sols tornà ocasionalment a Catalunya.

Josep Cabrero Arnal (Barcelona, 1909- Antibes, França, 1982), brillant dibuixant d'historietes i creador del cèlebre "Pif le chien". Patí un llarg calvari des de la seva

sortida de Catalunya, voluntari a l'exèrcit francès el 1940 treballà en les fortificacions del Mosela a Belfort, fou fet pres pels alemanys i dut a un dels camps d'extermini més terribles, el de Mauthausen (Austria). L'escriptora Montserrat Roig el recordà en la seva històrica obra sobre els camps de concentració. C. Arnal, que era com signava, restà sempre més a França. Roig cita també a un altre dibuixant **Joan Tarragó i Balcells** del que dissortadament no en tinc cap més dada.

Els camins de l'exili d'alguns s'orientaren cap a d'altres continents com és el cas de **Josep Alloza Villagrasa** (Bujaraloz, Aragó, 1905-Caracas, Veneçuela, 1990), figura clau en el SDP i director de la revista "L'Esquella de la Torratxa", s'incorporà a l'exèrcit de la República i estigué al front de la batalla de l'Ebre. Primer estigué a França d'on s'embarcà cap a la República Dominicana on visqué entre 1940 i 1944 a l'època del dictador Trujillo. Instal·lant-se a partir d'aquell any definitivament a Caracas (Veneçuela) on desenvolupà una brillant carrera. Només tornà ocasionalment a Catalunya i Aragó per a visitar a les seves germanes.

Els darrers

Hi hagueren cassos en que les penalitats, les malalties, l'edat i la penúria econòmica o totes alhora acurtaren la vida de més d'un dels exiliats. És el cas també tràgic de **Lluís Bagaria i Bous** (Barcelona, 1882- L'Havana, Cuba, 1940), cèlebre per les seves històriques caricatures polítiques, resident a Madrid, el 1937 es traslladà a Barcelona on continuà publicant els seus dibuixos a "La Vanguardia" republicana, a finals de 1938, trasbalsat per la derrota i el drama familiar de la mort del seu fill al front d'Aragó, fugí a França establint-se finalment a L'Havana, Cuba on morí poc després el 1940.

O el cas del dibuixant de premsa **José María Carnicero** (Madrid, 1911-Badalona, 1950) que dibuixà entre d'altres publicacions al diari "Mañana". Al no exiliar-se i pels seus antecedents polítics fou condemnat després de la guerra a 3 anys de presó, al sortir d'aquesta fou desterrat a Badalona, s'hagué de presentar a la policia cada mes almenys fins el 1949. Malgrat aquesta situació treballà com a cap de secció de dibuix animat als estudis "Balet & Blay" durant la realització del llarg "Garbancito de la Mancha" (1942-1945). Una greu malaltia li llevà la vida en plena joventut als 38 anys. Dec agrair aquestes dades a les senyores Edith Davidsen i Rosa Galcerán.

El llistat de noms de dibuixants represaliats pel franquisme seria interminable i malgrat això estic segur que incomplet, però el meu desig es poder completar-lo amb dades fins ara desconegudes. Per acabar doncs, heus ací una sèrie de noms encara no citats.

Lorenzo Goñi Sáenz del Árbol (Jaén, 1911-Lausana, Suïssa, 1992); **Francesc Nello i Ventosa** (Tarragona, 1907-Barcelona, 1997); **Jaume Juez i Cartellà "Xirinius"** (Barcelona, 1906-2000); **Juli Rosuero (?)**; **Ernest Guasp i García** (Alzira, País Valencià, 1901-Mèxic, 1984); **Josep Narro i Celorrio** (Barcelona, 1902- Mèxic, 1996); **Alberto Mateos (¿)**; **Joaquim Martí-Bas i Blasi** (Barcelona, 1910-París, 1966); **Miquel Cardona i Martí "Quelus"** (Barcelona, 1903- Caracas, Veneçuela, 1964).

I **Ismael Smith i Marí** (Barcelona, 1886-Nova York, 1972); **Josep Subirats "Subi"** (Barcelona, 1914-¿); **Rafael Tona i Nadal** (Barcelona, 1903-París, 1987); **Alfons Vila i Franquesa "Shum"** (Sant Miquel de Maldà, Lleida, 1897-Cuernavaca, Mèxic, 1967);

Alfred Pasqual i Benigani (Barcelona, 1904-¿); **Enric Clusellas i Albertí** (Barcelona, 1914); i **Jacint Bofarull i Forasté** (Barcelona, 1903-1977).

Finalment afegiré dos noms vinculats amb el cinema d'animació i que directa o indirectament van ser afectats per l'exili, ambdós viuen a França. Es tracta de **Joan Hurtado**, enginyer i director de cinema d'animació que resideix a París, és nét d'Amadeu Hurtado, important polític republicà. I **Manuel Otero** (Esponellà, Girona, 1938), director i productor de cinema d'animació i fundador de l' "Studio Guernica" de París.

El Projecte "La memòria dels dibuixants"

Ha estat presentat al Memorial Democràtic de la Conselleria de Relacions Institucionals i Participació Ciutadana de la Generalitat de Catalunya el passat mes de maig de 2007.

El Projecte conté les següents 5 propostes:

- **Col·locació d'una placa** a l'edifici on va estar la seu del SDP -Sindicat de Dibuixants Professionals a Barcelona, situat a l'edifici que fa cantonada entre Portal de l'Àngel amb Canuda, antic palau dels marquesos de Barberà i de la Manresana.
- **Creació d'una pàgina web** pròpia que servís de lloc de referència informativa sobre el tema i també de comunicació.
- **Recuperació de dibuixos**, fotos i demés documentació sobre els dibuixants d'aquesta època. Aquests documents es preveu que anirien a parar a un Arxiu o Museu públics de mutu acord entre els familiars que així ho volguessin i les institucions per tal de preservar-los definitivament.
- **Exposició "La memòria dels dibuixants"** de l'època de la República, guerra civil, postguerra i exili basada en el material citat.
- **Edició d'un catàleg-llibre** il·lustrat d'aquesta exposició.

Aquestes cinc propostes podran anar acompanyades d'altres manifestacions públiques com taules rodones, conferències i relacions i intercanvis amb d'altres projectes o manifestacions similars de la resta de l'Estat espanyol, i que es podran concretar prèvia acceptació i maduració d'aquest projecte.

Nota:

La present comunicació va acompanyada de 10 fotos reunides per l'autor.

Bibliografia temàtica

(Llibres i articles)

- Artigas, Jordi. CARICATURES DE FRANCO
Edicions La Campana, Barcelona, 1995.
- Artigas, Jordi. IRANZO: HISTÒRIA VIVA DEL NOSTRE DIBUIX
□La Il·lustració□, B., maig-juny 1996, sèrie d'articles publicats entre 1995 i 1998
- Artigas, Jordi. HELIOS GÓMEZ : EL DIBUIXANT OBLIDAT
□La Il·lustració□, B., set.-oct. 1997, sèrie d'articles publicats entre 1995 i 1998
- Artigas, Jordi. JOSEP ALLOZA (1905-1990) L'EXILI D'UN DIBUIXANT
□El Còmic de la Premsa Comarcal□ n° 24, B., feb. 2005. sèrie d'articles □Una mica d'història□ publicats des de desembre de 2004.
- Artís-Gener, Avel·lí, □Tísner□. TÍSNER REVELA LES INTERIORITATS DE EL BE NEGRE. L'Aixernador, Argentona (B.), 1991.
- Baixeras i Sastre, Enric. FRANCESC NEL·LO I VENTOSA. ART I REPÚBLICA A □Guerra civil a les comarques tarragonines (1936-1939)□. Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials del Camp de Tarragona, Tarragona, 2000.
- Benet, Josep. CATALUNYA SOTA EL RÈGIM FRANQUISTA
Vol. I, Edicions Catalanes de París, Institut Català d'Estudis Polítics i Socials, París, 1973.
- Cadena, J.M. □NYERRA□ Y SUS ORIGINALES □HOMBRES FOCA□
□Diario de Barcelona□, 8 jul. 1973, sèrie □Gentes de pluma y lápiz□
- Cañameras, Jaume. CONVERSA AMB BARTOLÍ
Publicacions de l'Abadia de Montserrat, B., 1990
- Capdevila, Jaume, □Kap□. TRAZOS, UN SIGLO DE ILUSTRACIÓN Y BUEN HUMOR EN MUNDO DEPORTIVO. Catàleg d'exposició, Mundo Deportivo, Caja Madrid, B., 2005
- Conde Martín, Luis. HISTORIA DEL HUMOR GRÁFICO EN ESPAÑA
Editorial Milenio, Lleida, 2002
- Díaz i Esculíes, Daniel. L'EXILI CATALÀ DE 1939 A LA REPÚBLICA DOMINICANA. Edicions La Magrana
Diversos Autors. BAGARÍA 1882-1940
Ministerio de Cultura, Madrid, 1983
- Fontbona, Francesc / Sala, Lluïsa. DAVID SANTSALVADOR, DIBUIXANT (1909-1938), catàleg exposició Biblioteca de Catalunya, B., 1997
- Fontseré, Carles. MEMÒRIES DE UN CARTELLISTA CATALÀ (1931-1939)
Editorial Pòrtic, B., 1995
- LES MÉMOIRES D'UN CRAYON ROUGE. JOSÉ CABRERO ARNAL
A « Une vie de Pif », Éditions La Farandole, França, 1983
- Mignot, C. / Gómez, Gabriel. HELIOS GÓMEZ. VISCA OCTUBRE
Museu de Granollers, publicació de l'exposició, Granollers, 2005
- Molins i Fàbrega, Narcís / Bartolí, Josep. CAMPOS DE CONCENTRACIÓN (1939-194□), ACVF Editorial, Madrid, 2007
- Roig, Montserrat. ELS CATALANS ALS CAMPS NAZIS
Edicions 62, B., 1977
- Romaguera i Ramió, Joaquim. TÍSNER L'ESCENÒGRAF
Editorial Pòrtic, B., 1995
- Sarró, Miguel, □Mutis□. PINTURAS DE GUERRA. DIBUJANTES ANTIFASCISTAS EN LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA. Hermanos de la Costa, Traficantes de Sueños, Clismón Ediciones, Madrid, 2005

Solà i Dachs, Lluís. UN SEGLE D' HUMOR CATALÀ
Editorial Bruguera, Quaderns de Cultura vol 70, B., 1973
Solà i Dachs, Lluís. DIBUIXOS DE GUERRA. KALDERS I TÍSNER
Edicions La Campana, 1991
Solà i Dachs, Lluís. LA CARICATURA POLÍTICA I SOCIAL A CATALUNYA
1865-2005. Dux Editorial, B., 2005
Tjaden, Ürsula. HELIOS GÓMEZ. ARTISTA DE CORBATA ROJA
Editorial Txalaparta, Tafalla, Navarra, 1996
Vázquez de Sola, Manuel. LA FRANQUÍSSIMA GRÀCIA. PROCÈS DE BURGOS
Edicions Catalanes de París, 1972
Vilarrasa i Andreu, Sílvia, i altres. ANDREU DAMESON I ASPÀ (1897-1968)
UN GARRIGUENC D' ULTRAMAR. Centre d' Estudis Històrics Garriguenc,
Analecta núm. 6, La Garriga, abril 1998.

Página web

www.bonartista.com

Bon, artista del siglo XX, Román Bonet Sintes (Barcelona, 1886-1967)